सेवावर्धिनी

एक विधायक सहकारी

सेवा तरंग 2.0

सेवा वार्ता

अंक ३

२०२३-२४

सेवावर्धिनी

नोंदणीकृत पत्ता : ३९०ब, नारायण पेठ, "दत्तधाम" , राष्ट्रभाषा भवन लेन, पुणे-४११०३०

कार्यालय: "चंदन" २६, प्रशांत नगर, नवी पेठ, पुणे-४११०३०

अनुक्रमणिका

१. मनोगत

२. सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य

२.१ पूर्णम इकोव्हिजन फाउंडेशन, पुणे

२.२ जनाधार सेवाभावी संस्था, लातूर

३. संस्था संचालन – सामाजिक संस्थांचे आर्थिक व्यवस्थापन

४. ओळख सेवावर्धिनीच्या वैविध्यपूर्ण प्रकल्पाची – स्वावलंबन अभियान

५. सेवाव्रती

५.१ संत गाडगे बाबा

५.२ बिंदेश्वर पाठक

६. सेवावार्ता – सेवा संस्थांसाठी महत्वाचे

मनोगत

नमस्कार. पहिल्या दोन अंकांना मिळालेल्या आपल्या उत्स्फूर्त प्रतिसादानंतर आज सेवातरंग पत्रिकेचा तिसरा अंक आपल्याला सादर करताना आम्हास अतिशय आनंद होत आहे.

या अंकात आम्ही आपले लक्ष एका अशा विषयाबद्दल वेधणार आहोत की जो विषय शहर असो की खेडेगाव, शाळा असो की कॉलेज, आपले घर असो की आजू बाजूची वस्ती, परसबाग असो की सार्वजनिक बाग थोडक्यात जिथे तिथे सर्वत्र आपल्याला दिसतो, त्याचा त्रासही आपण सर्व सहन करतो तो विषय म्हणजे "कचरा". आपणा सर्वांना याबाबत स्वतःला खूप काही करता येणं शक्य आहे. मुळातच कचरा कमी करणे. घर व परिसर स्वच्छ करणे हे खरे म्हणजे नुसते बोलण्यापेक्षा आपल्याच हातात जास्त आहे.

आज या अंकात अशा दोन सेवाभावी संस्थांची माहिती करून घेणार आहोत ज्यांनी कचऱ्याच्या व त्याच्याशी निगडीत व्यक्तिंच्या समस्यांशी सामना करत प्रचंड मोठे काम करून समाजापुढे आदर्श निर्माण केला आहे. त्याच बरोबर सार्वजनिक स्वच्छतेविषयी स्वतःला झोकून देऊन आयुष्यभर कार्य करणारे संत गाडगे बाबा महाराज व डॉ. बिंदेश्वर पाठक या दोन महान व्यक्तिंच्या कार्यांची ओळख करून घेणार आहोत. या संस्था व व्यक्तिंचे कार्य आपणाला प्रेरणा देईल याचा विश्वास वाटतो. आपल्याच आजूबाजूला करण्यासारख्या खूप गोष्टी असतात, कचरा निर्मूलन, कचरा व्यवस्थापन, खत किंवा बायो गॅस निर्मिती, अशा. कितीतरी आपण स्वतः याबाबत काय करू शकतो याचा विचार आपल्या मनात आल्यास व त्याप्रमाणे कृती आपल्या घरापासून वा संस्थेपासून प्रत्यक्षात सुरु केल्यास या अंकाचे खरे सार्थक होईल.

या अंकात 'स्वयंसेवी संस्थांचे आर्थिक व्यवस्थापन' या महत्वाच्या घटकाची आपण ओळख करून घेणार आहोत. सर्व सेवा संस्थांनी या अतिशय महत्वाच्या विषयाकडे काळजीपूर्वक लक्ष देऊन कृती करण्यासाठी यासंबंधीचा लेख मार्गदर्शक ठरेल. खूप चांगली कामे, किंवा कामाची संधी वा देणगीदार वगैरे सर्व असूनही केवळ आर्थिक नियोजनाकडे दुर्लक्ष झाल्याने संस्थेचा पूर्ण गाडाच थांबू शकतो. याबद्दल तज्ञांचे मार्गदर्शन घेणे आवश्यक आहे. या अंकातील लेखाचा सखोल अभ्यास करून आपल्याला आर्थिक नियोजना बद्दल काय करायला पाहिजे याचा आढावा प्रत्येक संस्थेने घ्यावा अशी कळकळीची विनंती आहे. या विषयासंबंधी आपल्याला काही प्रश्न असल्यास ईमेल द्वारे आम्हास कळवावे म्हणजे पुढील महिन्यात होणाऱ्या आभासी प्रशिक्षणात त्याचा समावेश करता येईल.

सेवावर्धिनीच्या स्वावलंबन अभियान या प्रकल्पाची ओळख या अंकात आपल्याला करून देणार आहोत. बेकारी निर्मूलन या विषयावर आपण सर्वांनी मिळून एकत्रितपणे काय काम करता येईल याचा विचार व्हावा. आता १७ मार्चला होणाऱ्या कार्यशाळेत आपण भेटणार आहोतच तेव्हा यावर अधिक सखोल चर्चा होईल.

"एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ"

कचऱ्यातून खतनिर्मिती

सहयोगी सामाजिक आणि शैक्षणिक संस्थांना जोडून नवनवीन प्रकल्पांची आखणी करून सरकारी यंत्रणांच्या ग्रँट मिळविण्यासाठी लिहिले आणि सादर केले जातात.

या मुख्य प्रकल्पांना जोडून शाळा-कॉलेज, सोसायटी आणि कॉर्पोरेट कंपन्यांमध्ये कचरा व्यवस्थापनाविषयी जनजागृतीपर सत्रे आणि व्याख्याने घेतली जातात. कचऱ्याची समस्या सोडवण्यासाठी लोकांचा सहभाग वाढणं ही सध्याची गरज आहे. अनेक जागरूक नागरिक ह्या सर्व प्रकल्पांमध्ये स्वयंसेवक म्हणून सहभागी होतात आणि त्यांच्या ओळखीतल्या आणखी लोकांना किंवा स्वतःच्या सोसायटीमध्ये राहणाऱ्या रहिवाश्यांना या विषयाबद्दल सजग करतात. अनेक लोक दाते म्हणून संस्थेच्या कामाला देणगी देऊन त्यांचा सहभाग नोंदवतात. माणसांबरोबरच अनेक संस्था आणि कॉर्पोरेट कंपन्या वेगवेगळ्या उपक्रमांमध्ये जोडल्या जातात त्यांच्या सहयोगातून पर्यावरण संवर्धनासाठी केले जाणारे कार्य अधिक विस्तारते.

पुढील वाटचालीतही अनेक जण या कामाशी जोडले जातील आणि कार्यक्षेत्राची कक्षा रुंदावेल.

– डॉ. राजेश मणेरीकर,
मुख्य कार्यकारी अधिकारी,

सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य-

२.१ पूर्णम इकोव्हिजन फाउंडेशन, पुणे

शहरी भागात वाढती लोकसंख्या, बदलती जीवनशैली आणि तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे कचरा खूप प्रमाणात निर्माण होतो. पुण्यासारख्या शहरात लोकवस्तीमुळे कचऱ्याची समस्या निर्माण झालेली आहे. याच कचऱ्याच्या सुयोग्य व्यवस्थापनाचा आणि त्यायोगे पर्यावरण संवर्धनाचा विचार करून 'पूर्णम इकोव्हिजन फाउंडेशन' ही संस्था स्थापन झाली.

कचऱ्याच्या सुयोग्य व्यवस्थापनातून पर्यावरण संरक्षण

शहर आणि ग्रामीण भागातील 'घनकचरा व्यवस्थापन' म्हटलं की, स्थानिक स्वराज्य संस्थांची जबाबदारी समजली जाते आणि त्यासाठी योग्य ती यंत्रणा त्यांच्या मार्फत उभारली देखील जाते. परंतु याला जोड म्हणून सामाजिक संस्थांचा हातभार आणि नागरिकांचा सहभाग मिळाला तर त्या यंत्रणेला यश मिळते. वाढत्या कचऱ्याची समस्या सगळीकडे आहेच पण सुयोग्य व्यवस्थापनातून ती सोडवता येऊ शकते. सर्व भागधारकांच्या एकत्रित प्रयत्नांतून कचरा गोळा करून त्याची योग्य विल्हेवाट लावणे शक्य आहे.

घनकचऱ्यामध्ये विविध घटक समाविष्ट असतात. कचऱ्याच्या प्रकारानुसार त्याच्या विल्हेवाटीचा उपाय बदलतो. सर्वसाधारणपणे ओला कचरा आणि सुका कचरा किंवा विघटनशील आणि अविघटनशील असे कचऱ्याचे मूलभूत प्रकार पडतात. अविघटनशील कचऱ्यामध्ये कागद, प्लास्टिक, ई-कचरा, धातू, रबर इत्यादी वस्तू असतात तर विघटनशील कचऱ्यामध्ये स्वयंपाकघरातील कचरा समाविष्ट होतो. विघटनशील कचऱ्यापासून अर्थात ओल्या कचऱ्यापासून खत किंवा बायोगॅस बनविता येतो. अविघटनशील कचऱ्यामधील बरेचसे घटक हे वेगळे जमा केल्यास रिसायकलिंगकरिता जाऊ शकतात.

पूर्णम इकोव्हीजन फाऊंडेशन ही कंपनी कायदा सेक्शन ८ अंतर्गत नोंदणीकृत संस्था असून कचरा व्यवस्थापन आणि पर्यावरण या क्षेत्रात कार्यरत आहे. संस्थेअंतर्गत ई-यंत्रण, परिपूर्णम, ग्रीन कन्सल्टन्सी आणि पी-केअर हे प्रकल्प चालतात. ई-यंत्रण मध्ये ई-कचरा संकलन, पुनर्वापर आणि पुनर्चक्रीकरण याविषयी तर परिपूर्णम मध्ये जुने कपडे संकलन आणि अप-सायकलिंगचे काम केले जाते. याविषयी विविध स्तरांवर जनजागृतीचे काम संस्थेमार्फत केले जाते. ग्रीन कन्सल्टन्सीद्वारे विविध स्तरांवर कंपोस्ट खत निर्मिती, पर्जन्य जलसंधारण प्रकल्प आणि बायोगॅस निर्मिती प्रकल्प उभारणी व देखभाल-दुरुस्तीचे तसेच शहरी अथवा ग्रामीण भागात कचरा व्यवस्थापनासाठीच्या रचनेचा आराखडा आणि प्रत्यक्ष यंत्रणा उभारणीसाठी मदत असेही काम केले जाते. पर्यावरण आणि कचरा व्यवस्थापन विषयामध्ये संशोधन आणि विविध स्तरांवर जनजागृतीचे काम पी-केअर या प्रकल्पांतर्गत केले जाते. कचरा व्यवस्थापनातून रोजगार निर्मिती हेही संस्थेच्या उद्दिष्टांपैकी एक आहे.

नवीन कपडे खरेदीचा वेग पाहता मोठ्या प्रमाणावर जुन्या कपड्यांचा ढीग घराघरांमध्ये साठून राहतो. संस्थेद्वारे जुने कपडे संकलित करून त्याचे वापरता येण्याजोगे कपडे वेगळे करून सहयोगी संस्थांमार्फत गरजूंपर्यंत पोचवले जातात. उरलेल्या जुन्या कपड्यांपासून महिला बचत गटांना प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यामार्फत आकर्षक वस्तू तयार केल्या जातात. यामध्ये पर्स, लॅपटॉप बॅग, पाउच, हँड बॅग, टोट बॅग, की चेन इत्यादी विविध प्रकार समाविष्ट आहेत. गरजू महिलांना शिवणकामातून रोजगार दिला जातो. पुण्याबाहेरील महिला बचत गट देखील प्रशिक्षणाद्वारे या प्रकल्पात सहभागी होऊ शकतात. तयार वस्तूंची विक्री विविध ठिकाणी स्टॉलद्वारे आणि ऑनलाईन शॉपद्वारे केली जाते.

विद्यार्थ्यांची आवड हेरून त्या क्षेत्रातील भविष्यातील संधीबाबत मार्गदर्शन केले जाते, ज्यायोगे व्यवसाय निवड आणि छंद जोपासणी हे दुहेरी उद्दिष्ट त्यांना साधता येते. विद्यार्थ्यांच्या विज्ञान प्रकल्पांची देशपातळीवर निवड तर अनेक स्पर्धेतही राज्य व राष्ट्रीय स्तरापर्यंत येथील विद्यार्थी यश मिळवत आहेत, हे याचेच फलित म्हणता येईल. सहा दशकांपासून येथे संस्कारित झालेले हजारो विद्यार्थी आज जगभर विखुरलेले असून ते कार्य करीत असलेल्या क्षेत्रात आपली वेगळी ओळख निर्माण केली आहे.

ई-यंत्रण या प्रकल्पामधून इलेक्ट्रिक आणि इलेक्ट्रॉनिक कचरा (ई-कचरा) आणि प्लास्टिक कचरा संकलित केला जातो. ई-कचऱ्यातून दुरुस्त करता येण्याजोगे संगणक आणि लॅपटॉप दुरुस्त करून गरजू शाळा व संस्थांना देणगीदाखल दिले जातात. उरलेला ई-कचरा आणि प्लास्टिक कचरा शासनमान्य नोंदणीकृत रिसायकलर्सना सुपूर्त केला जातो. हा दोन्ही प्रकारचा कचरा हा पर्यावरणास हानिकारक आहे. त्याचे स्वतंत्रपणे संकलन केले तर रिसायकलिंगसाठी पाठवण्यास सोपे जाते. नियमांनुसार नागरिकांनी प्लास्टिक व ई-कचरा अधिकृत संकलन करणाऱ्या संस्थांना दिला पाहिजे. परंतु त्यांना नोंदणीकृत संस्था कोणत्या आणि रिसायकलिंग कुठे केले जाते ते माहिती नसते. रीसायकलर्स मोठ्या कंपन्यांकडून ई-कचरा घेतात पण सोसायटी, छोटे व्यावसायिक आणि छोट्या किंवा मध्यम कंपन्या येथे तयार होणारा कचरा योग्य ठिकाणी पोचत नाही. 'पूर्णम' अशा स्तरांवर संकलनाचे काम करते आणि तो कचरा अधिकृत रीसायकलर्सपर्यंत पोचवण्याचे काम करते. या प्रकल्पाद्वारे शहर स्तरावर सुद्धा मोहिमा राबविल्या जातात. प्रत्येक वर्षी २६ जानेवारीला प्रजासत्ताक दिनानिमित्त 'ई-यंत्रण' या नावाने शहर स्तरावरील ई-कचरा संकलनाची मोहीम घेण्यात येते. संत गाडगे महाराज जयंती आणि राष्ट्रीय विज्ञान दिनाचे दुहेरी औचित्य साधून 'पेडल' हे ई-कचरा व प्लास्टिक संकलन अभियान आयोजित करण्यात येते. ई-यंत्रण मोहीम एकाच वेळी अनेक शहरांमध्ये राबविली जाते. यावर्षी पिंपरी-चिंचवड, सांगली-मिरज, छत्रपती संभाजीनगर, कोल्हापूर, नाशिक-सिन्नर, अहमदनगर, सोलापूर, श्रीरामपूर आणि मालवण अशा एकूण ९ शहरांमध्ये उत्तम प्रतिसादात पार पडली. तसेच 'पेडल' हे अभियान पुणे शहरात राबविले जाते. सर्व शहरांमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था, कॉर्पोरेट कंपन्या आणि सामाजिक संस्थांना सोबत घेऊन मोहीम आखली आणि पार पाडली जाते. या मोहिमांमध्ये आणखी इतर शहरे आणि ग्रामीण भाग देखील भविष्यात सहभागी होऊ शकतील. अशा रीतीने पर्यावरण संवर्धनाचे काम पुण्यापुरते मर्यादित न राहता विस्तारते आहे आणि विस्तारत जाईल.

ई-कचरा संकलन

ग्रीन कन्सल्टन्सी द्वारे सोसायटी, बंगला आणि व्यावसायिक स्तरावर ओल्या कचऱ्याचे व्यवस्थापन आणि पर्जन्यजल संधारण केले जाते. त्याचप्रमाणे ग्रामीण किंवा निम-शहरी भागात घनकचरा व्यवस्थापनाचा आराखडा तयार करून तशी यंत्रणा तयार करण्यास मार्गदर्शन करणे या प्रकारची कामेही केली जातात. आजकाल अनेक ठिकाणी दुष्काळी परिस्थिती निर्माण होताना दिसतात. त्यामुळे पावसाचे पाणी साठवण्याची आणि भूजल पातळीमध्ये वाढ करण्याची आत्यंतिक गरज निर्माण झाली आहे. गेल्या वर्षी बीड जिल्ह्यामधील १०० गावांमध्ये पर्जन्य जलसंधारण प्रकल्प उभारून देण्याचे कार्य अनेक सहयोगी संस्था आणि सीएसआर फंड्सच्या मदतीने हाती घेण्यात आले. याचबरोबर पी-केअरद्वारे नवनवीन संशोधनाच्या संधी शोधल्या जातात.

जन आधार संस्थेचे प्रकल्प :

१) जनसेवा घनकचरा व्यवस्थापन सहकारी संस्था

२) बचतगट

३) श्रमजीवी शाळाबाह्य विद्यार्थी वर्ग

४) शोषक खरेदी विक्री केंद्र (पुनर्वापर करता येणारा कचरा विकण्याचे दुकान)

५) सुधारित जीव इंधन आणि सुधारित स्वयंपाकघर उपकरणे विस्तार प्रकल्प

६) घंटागाडी प्रकल्प.

पुरस्कार आणि सन्मान

- नातू फौंडेशन, पुणे सेवाव्रती पुरस्कार २००७
- गगन सदन तेजोमय (सर्वोत्कृष्ट सामाजिक कार्यासाठी) २००८
- परम पुरस्कार, मुम्बई मित्र २००९
- वसुंधरा मित्र, २००९
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर साहित्य अकादमी पुरस्कार (अध्यक्ष संजय कांबळे यांना)
- स्वच्छ पृथ्वी हा राष्ट्रीय पातळीवरील पुरस्कर २०११ हैदराबाद येथे प्रदान करण्यात आला.
- २०१६-२०१७ चा साहित्य रत्न अण्णाभाऊ साठे पुरस्कार २०१६-२०१७
- २०१८-२०१९ चा शाहू फुले आंबेडकर पुरस्कार
- २०१९-२०२० भारत विकास संगम पुरस्कार
- प्रिसिजन फौंडेशन चा प्रिसिजन पुरस्कार २०२१-२०२२ (अध्यक्ष संजय कांबळे यांना)
- याच बरोबर विविध संस्थांकडून संजय कांबळे आणि जन आधार ला ३०-३५ पुरस्कार मिळाले.

सामाजिक संस्था व त्यांचे कार्य-

२.२ जन-आधार सेवाभावी संस्था

दररोज इतरांनी केलेला कचरा काढून परिसर स्वच्छ ठेवणाऱ्या कचरावेचकांचा दैनंदिन संघर्ष कॉलेजला जाता येता जवळून पाहिला आणि स्वामी विवेकानंदांच्या विचाराचा आणि कार्याचा प्रभाव असणाऱ्या राष्ट्रभक्तीने प्रेरित झालेल्या काही तरुणांच्या मनात यांचा संघर्ष दूर करण्यासाठी काहीतरी नक्की करायचे असं विचार आला. त्यांना या घाणीतून बाहेर काढून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे हा मुख्य उद्देश त्यामागे होता आणि यातूनच जन-आधार या संस्थेचा जन्म झाला. संस्थेचे संस्थापक होते लातूर येथील ज्येष्ठ सामाजिक कार्यकर्ते संजयजी कांबळे आणि त्यांचे सहकारी मित्र.

कचरा वेचक वर्ग हा तसा समाजाने नाकारलेला दुर्लक्षित घटक. विशेषतः या कामामध्ये कुष्ठरोग्यांची संख्या जास्त. यांच्या नशिबी कायम अवहेलना आणि उपेक्षाच! पण रोजच्या जगण्यासाठी कष्ट करणे तर अटळ आहे. शरीर आणि चेहरा विद्रूप असल्याने कुणी धड बोलायला धजावत नाही तिथे कामावर कोण ठेवणार? एकतर भीक मागून पोट भरणे किंवा कचऱ्यातील प्लास्टिक भंगार गोळा करून त्याच्या विक्रीतून आलेल्या तुटपुंज्या पैशातून उदरनिर्वाह भागवणे हे दोनच पर्याय. त्यांना अन्य रोजगार उपलब्ध करता येईल का हा विचार संजूभाऊंच्या मनात आला पण त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांना म्हणावे तसे यश मिळाले नाही रोजच्या दोन वेळच्या जेवणाची भ्रांत असलेल्या शिक्षणापासून कोसो दूर असलेल्या या घटकांना अवगत असलेल्या कौशल्याला अभिनव पद्धतीने विकसित करायला हवे, जेणे करून त्यांचं एकंदर जीवनमान सुधारण्यास मदत होईल हे त्यांच्या लक्षात आले.

सुरुवातीला या कामगारांच्या आरोग्याच्या समस्या दूर करणे गरजेचे असल्याने कुष्ठरोगी व इतर कचरावेचक राहतात, त्या वस्ती मध्ये आरोग्य तपासणी व मोफत उपचार शिबीर घेण्यापासून जनआधारच्या कार्याला सुरुवात झाली. लातूर येथील विवेकानंद वैद्यकीय प्रतिष्ठानच्या मदतीने ही शिबिरे घेण्यात आली. आरोग्य तपासणी करताना डॉक्टरांनी समतोल आहाराविषयी कचरावेचक महिलांना माहिती सांगितली आणि दररोज त्यांच्या जेवणाबद्दल विचारले तेव्हा एक विदारक वास्तव समोर आले, बहुतांश घरामध्ये रोजचा स्वयंपाकच बनत नव्हता! आणि बनवण्यासाठी चूलही नव्हती! काम करत जाईल तसे दिवसेंदिवस जन आधारसमोर आवाहनाचा डोंगर उभा राहत होता. पण खचून जाणे हे जन आधारच्या स्वभावातच नाही. सर्व कार्यकारी मंडळाने कचरावेचक कामगारांच्या प्रश्नांवर मुळापासून काम करण्यासाठी कंबर कसली. या कुटुंबाना सुरुवातीला आर्थिकदृष्ट्या सक्षम करणे गरजेचे होते. भंगार विकून मिळणाऱ्या तुटपुंज्या पैशातून त्यांना बचतीची सवय लावली. बचतगटांची सुरुवात झाली. हळूहळू या कुटुंबात थोडीफार आर्थिक स्थिरता येण्याला मदत झाली.

एका प्रसंगाने जन आधारच्या कामाला वेगळी दिशा मिळाली. एकदा लातूर शहरातील वरिष्ठ पोलीस अधिकाऱ्याचा मोबाईल फोन चोरीला गेला आणि अख्खी पोलीस यंत्रणा कामाला लागली . कचरा गोळा करणाऱ्या महिला अशा चोऱ्या करतात अशी चुकीची माहिती मिळाल्यामुळे सरसकट सगळ्याच कचरा वेचक महिलांना चोरीच्या संशयावरून पकडून पोलीसस्टेशन मध्ये कुठल्याही कारणाशिवाय डांबून ठेवले. संजूभाऊंना समजल्यावर त्यांनी तत्कालीन पोलीस अधीक्षक डॉ. सुहास वारके यांच्या निदर्शनास ही बाब आणून दिली. कुठलाही पुरावा नसताना निरपराध महिलांना त्रास दिल्याबद्दल वारके साहेबांनी संबंधित पोलीस अधिकाऱ्याला खडे बोल सुनावले आणि महिलांना सोडून देण्यास सांगितले आणि जन आधारच्या कार्यकर्त्यांकडून संस्थेच्या कामाविषयी जाणून घेतले.

त्यांच्या कामाविषयी काही सूचना केल्या. कचरा वेचक संघटीत झाले तर त्यांचे अनेक प्रश्न मार्गी लागतील, तेव्हा त्यांचे संघटन करावे असे त्यांनी सुचवले. इकडे पोलिसांनी सर्वांची नावे व पत्ता लिहून घेऊन त्यांना सोडून दिले. तेव्हा असे लक्षात आले की, काही महिला आपली खोटी माहिती सांगत आहेत. त्याबद्दल त्यांना विचारल्यावर समजले की या महिलांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन पोलिस कर्मचारी दिलेल्या पत्त्यावर येतात व त्यांच्यावर अत्याचार करतात. महिलांच्या सुरक्षेचा प्रश्न नव्याने समोर आला. त्यामुळे प्राधान्याने संघटना स्थापन करण्याचे निश्चित झाले आणि "जनसेवा घनकचरा व्यवस्थापन सहकारी" संस्था या नावाने संघटना स्थापन झाली.

लातूर शहरात बऱ्याच भागात त्यावेळी नगर परिषदेकडून परिसर स्वच्छतेची कुठलीच यंत्रणा कार्यरत नव्हती. कित्येक दिवस उचलल्या न गेलेल्या रस्त्यावरच्या कचऱ्यामुळे नागरिकांच्या आरोग्याच्या समस्या निर्माण झाल्या होत्या. जन आधारने लोकसहभागातून कचरा व्यवस्थापन करता येईल का या संदर्भात सर्वे केला आणि त्या सर्वेच्या आधारे प्रत्येक घरामागे दरमहा १०रु. इतके नाममात्र सेवाशुल्क घेऊन जन आधारची टीम सफाई चे काम करु लागली. कचरा गोळा करणाऱ्या तिला जन आधार स्वच्छ ताई असे संबोधते. सुरुवातीला आनंदाने सेवा शुल्क देण्याची तयारी दाखवलेल्या नागरिकांनी पैसे देण्यास सपशेल नकार दिला. मिळालेल्या पैशातून कचरा वेचकांना आर्थिक मोबदला मिळेल हि कल्पना धुळीस मिळाली कारण ३००० रु. जमा होणार त्या ठिकाणी केवळ ४८० रु. जमा झाले. हा उपक्रम बंद पडणार की काय असे वाटत असताना पद्मिनबाई काळे ही स्वच्छताई पुढे आली आणि म्हणाली, "संजुभाऊ, मला कामाचे पैसे नाही दिले तरी चालतील. फक्त ही गाडी आणि एप्रन द्या.पण माझं कचरा गोळा करण्याचं काम नका थांबवू, कारण हा कचरा म्हणजे आमची लक्ष्मी आहे. आणि या कचऱ्यामुळे तर आम्हाला जरा चांगले दिवस बघायला मिळाले. "संजूभाऊंना काही अर्थबोध होईना तेव्हा ताईंनी खुलासा केला, "गाडी नव्हती तेव्हा मी कचरा गोळा करायला जायची, आमचा अवतार पाहून कुत्रे अंगावर येत असत. चावत असत. या कामामुळे भंगार शोधायला जाण्याची गरजच राहिली नाही. आता या कामाला तुम्ही एक दर्जा मिळवून दिला आहे. माणुसकी असलेले लोकं आदराने वागवतात. उरलेलं खायला देतात. त्यामुळे बऱ्याचवेळा जेवणाचा प्रश्न मिटतो. सणावाराला गोडधोड खायला मिळतं. कुणी कपडे देतं. एप्रनमुळे आमच्याकडे पाहण्याचा लोकांचा दृष्टीकोन बदलला आहे." पद्मिनबाईच्या या अनुभवामुळे जन आधारने कचरा संकलनाचं काम सुरु ठेवलं. या कामाला गती मिळत गेली. कचरावेचक पुरुष व स्वच्छताईंची संख्याही जवळपास १२५ च्या जवळपास झाली. हे सगळं काम लोकसहभागातून सुरु होतं शासनाचा कुठलाही सहभाग नव्हता. स्वच्छतेचे हे काम इतके प्रभावी होते की जन आधारने नागरिकांचा विश्वास संपादन करण्यात यश मिळवले.

त्यानंतर २००४ साली लातूर नगरपरिषदेकडून संत गाडगेबाबा स्वच्छता अभियानाचे टेंडर त्यांना मिळाले त्यांनी शहर स्वच्छतेचे काम जन आधार या संस्थेस दिले. त्यातून आणखी १५० लोकांना रोजगार मिळाला. उत्पन्नही वाढीव मिळू लागले. त्यानंतर मात्र अन्य संस्थाच्या मदतीशिवाय २०१७ मध्ये जन आधार संस्थेने स्वत:च टेंडर भरले. एकंदरीतच कचरा व्यवस्थापनाच्या कामाला दर्जा मिळवून देण्याच काम जन आधारने केले.

आपलं संपूर्ण आयुष्य कचरा आणि भंगार गोळा करण्यात गेलेल्या या महिलांनी त्या कचऱ्यावर चक्क संशोधन केले. प्लास्टिक चे एकूण २८ ते २६ प्रकार असतात, हा शोध निरक्षर असलेल्या गंधारबाई सकट या स्वच्छताईंनी लावला. आपल्या भाषेत त्यांनी त्याला नावेही दिली. रिलायन्स कंपनी चे डायरेक्टर डॉ बिष्णोई यावर म्हणतात प्लास्टिक वर्गीकरण विषयात संशोधन करणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाही नसेल एवढे ज्ञान गंधारबाई यांना आहे. त्या या विषयातल्या डॉक्टरेट आहेत.

जन आधारच्या दृष्टीने अभिमानाची बाब म्हणजे २००९ साली दूरदर्शनवर 'तपस्या' या मालिकेत लातूरच्या स्वच्छताईंच्या मुलाखती झाल्या. या मुलाखतीच्या माध्यमातून महिलांना आपली यशोगाथा महाराष्ट्रभर पोचवता आली जन आधारच्या टीममध्ये आता एकूण ८५० कामगार काम करतात. संस्थेने ३५ E-Vehicle आहेत. ज्याचा कचरा संकलनासाठी वापर केला जातो. ओल्या कचऱ्यापासून बायोगॅस निर्मितीचा संस्थेचा प्रकल्प आहे. या बायोगॅस वर जनरेटर चालते. या वीज निर्मितीतून कचरा संकलनाच्या E-Vehicle चार्ज होतात. त्यामुळे एकंदर रु.७५००/- इतका डीझेल खर्च वाचतो. शिवाय कचरा जाळताना येणारी दुर्गंधी टाळता आली. पर्यावरणाचे रक्षण झाले. उत्पन्नात वाढ झाली. हा एक अभिनव असा सेल्फ सस्टेनेबल प्रकल्प आहे .

जन आधारच्या स्वच्छताई आपले काम समर्पित वृत्तीने काम करतात. यामध्ये अगदी पदवीधर द्विपदवीधर महिला आहेत हे विशेष! लातूर महानगरपालिकेसोबत काम करताना त्यांनी दिलेल्या या सेवेची दखल देशपातळीवर घेतली गेली आणि २०१९ साली लातूर शहर महानगरपालिकेचा स्वच्छ शहर म्हणून देशात प्रथम क्रमांक आला. हे सगळं श्रेय जातं, प्रत्यक्ष स्वच्छता करणाऱ्या कामगारांना. परंतु हे पारितोषिक स्वीकारण्यासाठी त्यांना कुणी विचारलेही नाही. खूप भांडावं लागलं झगडावं लागलं. तेव्हा कुठे लताबाई रसाळ या स्वच्छताईंना सोबत घेऊन जाण्यास महापौर तयार झाले आणि रेल्वेतही न बसलेली लताबाई चक्क विमानाने दिल्लीला पारितोषिक स्वीकारण्यासाठी गेली.

३.० संस्था संचालन

सामाजिक संस्थांचे आर्थिक व्यवस्थापन

विश्वस्त न्यास किंवा धर्मादाय संस्था – संकल्पना आणि तदनुषंगीक महत्वाच्या बाबी

"खूप मोठा प्रॉब्लेम झालाय. कधी येऊ भेटायला?" गुप्पातील एका समाजसेवेला वाहून घेतलेल्या ट्रस्टच्या विश्वस्थांचा फोन आला. थोड्या वेळाने ते ऑफिसमध्ये आले. चेहऱ्यावर भयंकर टेन्शन. आल्या आल्या म्हणाले, "एवढं मोठं सामाजिक कार्य करतोय आणि आता इन्कम टॅक्सची डिमांड आलीय चार लाखांची." डिमांड लेटर पाहिलं, आयकर विवरण पत्रक पाहिलं. वर्षाच्या अखेरीस अकरा लाखांचं अनुदान आलं होतं ते एकतीस मार्चच्या आत खर्च झालं नव्हतं. म्हटलं तर सांगायला लागले के पुढच्या दोन महिन्यात मेपर्यंत सगळं खर्च झालाय. मी सांगितलं की वर्षात मिळालेल्या सगळ्या उत्पन्नापैकी किमान ८५% खर्च झालाच पाहिजे त्याच वर्षात. नाहीतर उर्वरित रक्कम पुढील ५ वर्षात खर्च करण्यासाठी विहित नमुन्यात फॉर्म भरणे गरजेचे असते. एवढं मोठं समाजकार्य करतोय तर इनकम टॅक्स वाले एवढी प्रोसिजरल बाब का धरं धरून बसलेत, त्यांचा स्वाभाविक प्रश्न.

हाच खरा प्रश्न आहे बऱ्याच ट्रस्टपुढे. ट्रस्ट तयार केला आणि सामाजिक उद्देशासाठी खर्च केला की इनकम टॅक्स भरायची गरज काय हि बहुतेक सगळ्यांची मानसिकता. चार्टर्ड अकाउंटंट म्हणून लेखा परीक्षक किंवा कर सल्लागार म्हणून काम करताना किंवा स्वतः विश्वस्त म्हणून काम करताना एक गोष्ट लक्षात आली की, अक्षरशः हजारो ट्रस्ट अस्तित्वात आहेत. यातही तीन प्रकार येतात. एक खूप मोठे ट्रस्ट ज्यांच्याकडे संघटन आहे, माणसं आहेत, सल्लागार आहेत ज्यांच्या मदतीने सर्व कायदेशीर बाबींचे पालन होते. दुसरे खूप छोटे ट्रस्ट ज्यांना काहीच माहित नाही त्यामुळे कोणत्याच कायदेशीर बाबींचे पालन होत नाही. जोपर्यंत कोणत्याही सरकारी खात्याशी संबंध येत नाही तोपर्यंत असे कोणतेतरी प्रॉब्लेम्स येऊ शकतात याची कल्पनाच नसते. तिसरे म्हणजे या दोन्हीच्या मधले आकाराचे आणि प्रकारचे ट्रस्ट जे त्यांना माहित असलेल्या तरतुदींचे पालन करतात आणि त्यामुळे माहित नसलेल्या तरतुदींबद्दल नोटीस आली की भांबावून जातात.

ट्रस्ट म्हटले की समज कमी आणि गैरसमजच जास्त असतात. या गैरसमजामुळे बऱ्याच अडचणी येऊ शकतात आणि त्या अडचणी येतीलच का? आणि कधी येतील हे सांगताही येत नाही. त्यामुळे होतं काय की, ट्रस्ट सुरु करताना बराच उत्साह असतो, बऱ्याच अभिनव कल्पना असतात. पण अनपेक्षीत अडचणी आल्या की कामंच होत नाहीत, मालमत्ता उगीचच ट्रस्टमध्ये अडकून बसतात. तेव्हा ट्रस्ट सुरु करताना धर्मादाय संस्था म्हणजे काय, कोणकोणते कायदे लागू असतात आणि कोणत्या तरतुदींचे पालन करावेसे लागते याबद्दल पूर्ण माहिती असणे अत्यंत आवश्यक असते. धर्मादाय संस्था सुरु केल्यानंतर तरी या बाबींची माहिती करून घेण्याला कोणताही पर्याय नाही.

धर्मादाय संस्था आणि त्यांचे स्वयंसेवी उपक्रम बिनमहत्त्वाचे आहेत आणि देशाच्या आर्थिक व्यवस्थेवर त्याचा फारसा परिणाम होत नाही, असे अनेकदा चुकून मानले जाते, परंतु हे विधान सत्यापासून खूप दूर आहे. प्रत्यक्षात, धर्मादाय उपक्रम राष्ट्राच्या आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान देतात. खरे तर, सेवाभावी संस्था आणि स्वयंसेवी कार्यांची भूमिका सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रांच्या भूमिकांपेक्षा कमी महत्त्वाची नाही. धर्मादाय संस्था आवश्यक सेवा प्रदान करतात, ज्या नागरिकांच्या जीवनावर सकारात्मक परिणाम करतात, जसे की रुग्णालये, शाळा, अनाथाश्रम आणि धार्मिक केंद्रे बांधणे.

दुसरे म्हणजे, धर्मादाय संस्था वैयक्तिक सक्षमीकरण आणि प्रशिक्षण, गरिबीशी लढा, अंमली पदार्थांच्या सेवनासारख्या सामाजिक रोगांशी लढा आणि श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील खोल दरी कमी करण्याचा प्रयत्न यासह अनेक पैलूंमध्ये सरकारच्या महत्त्वपूर्ण भागीदार आहेत.

धर्मादाय संस्था देशाच्या सुरक्षेसाठी आधारस्तंभ देखील आहेत कारण ह्या संस्था अनेक प्रकारच्या प्रतिबंधात्मक भूमिका बजावत असतात. विशेषत: अनेक वेळा गरिबी आणि कठोर परिस्थितीमुळे लोक गुन्हेगारीकडे वळतात. अश्या वेळी ह्या संस्था अश्या असुरक्षित असलेल्या लोकांना आर्थिक, शैक्षणिक मदत करून गुन्हेगारीपासून दूर ठेवतात. ही देखील एक प्रकारची देशसेवा व सामाजिक उपयुक्तता आहे. या व अशा अनेक कारणांमुळे धर्मादाय संस्थाकडे देखील आपण एक गुंतवणूक म्हणून पाहिले पाहिजे. त्यांना व्यावसायिक व्यवस्थापन आणि कॉर्पोरेट गव्हर्नन्स ह्या सारख्या खाजगी कंपन्यांकडे असणाऱ्या मूलभूत व्यवस्थांचे प्रशिक्षण देणे काळाची गरज आहे.

जरी काही धर्मादाय संस्था सामाजिक उद्देशांना चालना देण्याच्या उद्दिष्टांचे पालन करत नसतील परंतु बहुसंख्य धर्मादाय संस्था चांगल्या विश्वासाने आणि कायद्यानुसार कार्य करतात. काही वाईट घटकांनी अनेक अत्यंत उपयुक्त धर्मादाय संस्थांची प्रतिष्ठा खराब केली आहे आणि भीतीचे, संशयाचे, बेकायदेशीरतेचे वातावरण निर्माण केले आहे, ज्यामुळे लोकांचा आत्मविश्वास कमी झाला आहे. दुसरी समस्या म्हणजे काही धर्मादाय संस्थांमधील खराब व्यवस्थापन आणि आर्थिक आणि प्रशासकीय भ्रष्टाचाराच्या घटना. यामुळे अनेकांना धर्मादाय कार्य आणि त्याच्या व्यवस्थापनाच्या विश्वासार्हतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. हे टाळण्यासाठी, धर्मादाय संस्थांनी त्यांच्या देणगीदारांना आणि स्वयंसेवकांना स्वत:च्या कार्यातील भागधारक म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. नैतिक संहिता, व्यावसायिकता आणि कॉर्पोरेट गव्हर्नन्सने धर्मादाय क्रियाकलाप नियंत्रित केले पाहिजेत. धर्मादाय संस्थांनी पारदर्शकता, समाज, अर्थव्यवस्था आणि सरकारचे पालन या चौकटीत आपले दायित्व पूर्ण केले पाहिजे.

'चॅरिटी' या शब्दाचा अर्थ विचार आणि कृतीत परार्थ आहे. त्यात स्वत:च्या ऐवजी इतरांना फायदा करून देण्याचा विचार समाविष्ट आहे" धर्मादाय ही ऐच्छिक मदत म्हणजे पैशाने किंवा गरजूंना दयाळूपणे केलेली मदत. सामूहिक प्रयत्न नेहमीच अधिक फलदायी असतात. म्हणूनच, विविध अशासकीय संस्था (एनजीओ) आणि ना-नफा संस्था एकतर संस्था किंवा ट्रस्ट तयार करून जगभरात विधी उभारून सेवाभावी उपक्रमांवर सतत कार्यरत आहेत.

धर्मादाय संस्थांच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत देणग्या हाच असतो. समाजातील विविध व्यक्ती स्वत: होऊन चांगल्या उद्दिष्टांसाठी आर्थिक व इतर मदत करण्यास उत्सुक असतात. देणग्यांचे मुख्यत्वे तीन प्रकार असतात.

यातला पहिला प्रकार म्हणजे एन्डोमेंट्स. हे असे फंड आहेत ज्यात देणगीची मूळ रक्कम अखंड ठेवली जाते आणि केवळ व्याज किंवा लाभांश धर्मादाय हेतूंसाठी वापरला जातो. ते धर्मादाय कारणांसाठी उत्पन्नाचा दीर्घकालीन स्रोत प्रदान करतात.

दुसरा प्रकार म्हणजे विशिष्ठ कारणासाठी दिलेली देणगी. यात देणगीदार देणगी देतानाच ती कोणत्या उद्देशासाठी देत आहेत याचा स्पष्ट उल्लेख करतात. अशी देणगी घेतल्यावर ट्रस्टची ही जबाबदारी बनते की, ती देणगी फक्त त्याच कारणासाठी वापरली जाते. अन्यथा देणगीदार अशी न वापरलेली किंवा अन्य कारणासाठी वापरलेली देणगी परत मागू शकतो. सीएसआर च्या योजनेखाली दिलेल्या देणग्या या प्रकारात मोडतात. सामान्यत: अशा देणग्यांच्या विनियोगाचे चार्टर्ड अकाउंटंटचे प्रमाणपत्रसुद्धा मागितले जाते. जोपर्यंत अशा देणग्या प्रत्यक्ष विहित कारणासाठी वापरल्या जात नाहीत तोपर्यंत त्या स्वतंत्रपणे ठेवणे गरजेचे असते.

तिसरा प्रकार म्हणजे सर्वसामान्य देणग्या. यामध्ये दिलेल्या देणग्यांचा वापर संस्थेच्या मान्य कोणत्याही उद्देशांसाठी विश्वस्त करू शकतात. यामध्ये सुद्धा दोन प्रकार येतात. एकतर रोख किंवा बँकेतून दिलेली देणगी आणि वस्तुरूपाने दिलेली देणगी. सामान्यतः बरेच ट्रस्ट मिळालेल्या वस्तुरूप देणग्यांचा हिशेबपुस्तकात जमाखर्च करत नाहीत. परंतु मिळालेल्या वस्तूंचे मूल्यांकन करून त्यांचा जमाखर्च करणे गरजेचे असते.

इनकम टॅक्स च्या कलम ८०जी खाली नोंदणी झालेल्या ट्रस्टला दिलेल्या देणग्यांसाठी आयकर कायद्यानुसार देणगीदाराला आयकर सवलत मिळू शकते. यासाठी ट्रस्टने देणगीदारांना कलम ८०जी प्रमाणे विहित नमुन्यात विहित तपशील लिहून पावती देणे गरजेचे असते. देणगीदाराचे नाव, पूर्ण पत्ता आणि पॅन नंबर पावतीवर असणे अत्यंत गरजेचे आहे. जर असा तपशील पावतीवर लिहिला नसेल तर अशी देणगी बेनामी समजली जाते आणि एका मर्यादेपुढच्या अशा बेनामी देणग्यांवर ट्रस्टला आयकर भरावा लागतो. त्यामुळे पावती देताना खबरदारी घेणं गरजेचे आहे. परंतु अशी सवलत वस्तुरूप देणग्यांना मिळत नाही त्यामुळे अशा वस्तुरूप देणग्यांना कलम ८०जी ची पावती देऊ नये.

ट्रस्ट स्वतःच्या उद्देशांसाठी जी काही कामे करतो त्यातूनही त्याला उत्पन्न मिळू शकते जसे की शैक्षणिक संस्थाना मिळालेली फी, रुग्णालयांना मिळालेले रुग्णांकडूनचे उत्पन्न वगैरे. ट्रस्ट असे उत्पन्न मिळवू शकतो परंतु त्याच विनियोग विहित उद्दिष्टांसाठी करणे आवश्यक असते. परंतु जर कोणत्याही ट्रस्टला जर त्याची उद्दिष्टे पूर्ण करताना कोणतेही व्यावसायिक उत्पन्न मिळाले आणि जर ते ट्रस्टच्या एकूण उत्पन्नापेक्षा २०% पेक्षा जास्त असेल तर असे उत्पन्न सुद्धा करपात्र असते.

आयकरातून सूट मिळण्यासाठी, ट्रस्टने त्याच्या उत्पन्नाच्या किमान ८५% इतकी रक्कम उत्पन्न मिळालेल्या वर्षातच भारतातील धर्मादाय किंवा धार्मिक हेतूंसाठी खर्च करणे आवश्यक आहे. कर तरतुदींनुसार प्रदान केलेल्या व्याख्येनुसार, धर्मादाय उद्देशामध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश होतो:

1. गरिबांना दिलासा
2. शिक्षण
3. योग
4. वैद्यकीय आराम
5. पर्यावरणाचे रक्षण (स्मारक किंवा ठिकाणे किंवा कलात्मक किंवा ऐतिहासिक आवडीच्या वस्तू)
६. सामान्य सार्वजनिक उपयोगितेच्या इतर कोणत्याही वस्तूची प्रगती.

तथापि, व्यापार, वाणिज्य किंवा व्यवसायाच्या स्वरूपातील कोणतीही क्रियाकलाप किंवा कोणत्याही व्यापार, वाणिज्य किंवा व्यवसायाच्या संबंधात कोणतीही सेवा प्रदान करण्याची कोणतीही क्रियाकलाप, उपकर किंवा शुल्क किंवा इतर कोणत्याही मोबदल्यास धर्मादाय हेतूंसाठी मानले जात नाही, वापर किंवा अनुप्रयोगाचे स्वरूप, किंवा अशा क्रियाकलापातून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची पर्वा न करता: अशा प्रकारच्या व्यापार/व्यापार/व्यवसायाचा क्रियाकलाप सामान्य सार्वजनिक उपयोगाच्या इतर कोणत्याही वस्तूच्या अशा प्रगतीच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणी दरम्यान केला जातो आणि आर्थिक वर्षातील अशा क्रियाकलाप/कार्यक्रमातून मिळालेल्या एकूण पावत्या त्या आर्थिक वर्षात त्या ट्रस्ट किंवा संस्थेच्या एकूण पावत्यांपैकी 20% पेक्षा जास्त नसतात.

याशिवाय, भांडवली मालमत्तेच्या खरेदीसाठी वापरलेले उत्पन्न, भांडवली मालमत्तेच्या खरेदीसाठी कर्जाची परतफेड, महसूल खर्च आणि कलम १२एबी आणि कलम १०(२३सी) अंतर्गत नोंदणीकृत ट्रस्टला देणगी (हे काही विशिष्ट मर्यादेपर्यंत) देखील धर्मादाय हेतूंसाठी वापरले आहे असे मानले जाईल आणि म्हणून करातून सूट दिली आहे.

'धार्मिक उद्देश' या अभिव्यक्तीची व्याख्या कायद्यांतर्गत केलेली नाही. धार्मिक उद्दिष्टे धर्माशी निगडित असतात आणि व्यक्ती किंवा समुदायांसोबत विश्वासाचा विषय असतो. धार्मिक उद्देशामध्ये धर्माची प्रगती, समर्थन किंवा प्रचार आणि त्याचे सिद्धांत यांचा समावेश होतो. धार्मिक ट्रस्ट किंवा संस्थेचे उत्पन्न सूट मिळण्यास पात्र आहे, जरी ते एखाद्या विशिष्ट धार्मिक समुदायाच्या किंवा जातीच्या फायद्यासाठी असेल. कलम 11 अंतर्गत सूट केवळ सार्वजनिक धार्मिक ट्रस्टसाठी उपलब्ध आहे आणि खाजगी धार्मिक हेतूंसाठी ट्रस्टना नाही.

आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, १५% पेक्षा जास्त नसलेले उत्पन्न भारतात त्याच्या अर्जासाठी जमा केले जाऊ शकते किंवा बाजूला ठेवले जाऊ शकते. पुढे, एखादी व्यक्ती भारतात अर्ज करण्यासाठी विनिर्दिष्ट उद्देशासाठी अर्ज न करता ८५% उत्पन्न जमा करू शकते किंवा बाजूला ठेवू शकते.

असे संचय गुंतवणुकीच्या खालील पद्धतींद्वारे असणे आवश्यक आहे:

- सरकारी बचत प्रमाणपत्र/ यूटीआयमध्ये गुंतवणूक
- पोस्ट ऑफिस बचत बँक/ शेड्युल्ड बँक/ सहकारी बँकिंग ठेव
- स्थावर मालमत्तेत गुंतवणूक
- केंद्र किंवा राज्य सरकारने तयार केलेल्या आणि जारी केलेल्या पैशासाठी कोणत्याही सिक्युरिटीमध्ये गुंतवणूक
- कंपनी डिबेंचर केंद्र किंवा राज्य सरकारद्वारे पूर्णपणे आणि बिनशर्त हमी
- सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनीत गुंतवणूक किंवा ठेव
- भारताच्या औद्योगिक विकासासाठी दीर्घकालीन वित्तपुरवठा करण्यात गुंतलेल्या वित्तीय कॉर्पोरेशन किंवा सार्वजनिक कंपनी (भारतात नोंदणीकृत) च्या बाँडमध्ये ठेव किंवा गुंतवणूक

सवलती आल्या की काही अनुशासन किंवा शिस्तपालन अपरिहार्यच असते. जेव्हा ट्रस्टला आयकरातून सवलती दिलेल्या आहेत तेव्हा काही कायदेशीर बाबींचे पालन योग्यरीत्या आणि वेळेवर करणे क्रमप्राप्त आहे. अशा काही महत्वाच्या बाबींबद्दल आपण येथे विचार करू.

सर्व ट्रस्टसाठी काही औपचारिकता दरवर्षी पूर्ण करणे गरजेचे असते. त्यातील एक म्हणजे धर्मादाय आयुक्तांच्या आणि दुसऱ्या आयकर कायद्यांतर्गतच्या. आपण यांचा येथे थोडक्यात विचार करू.

धर्मादाय आयुक्त:

१. दरवर्षी म्हणजे ३१ मार्च रोजी संपणाऱ्या आर्थिक वर्षासाठीची हिशेबपत्रके तयार करणे. दरवर्षी संस्थेचे आय-व्यय पत्रक, ताळेबंद आणि जमा नवे पत्रक तयार करून ते चार्टर्ड अकाउंटंटकडून तपासून घेऊन ती त्यांच्याकडून प्रमाणित करून घेणे गरजेचे असते. अशी प्रमाणित हिशेबपत्रके धर्मादाय आयुक्तांच्या साईटवर अपलोड करावी लागतात व त्याची कॉपी धर्मादाय आयुक्तांकडे प्रत्यक्ष सादर करावी लागते. यासाठी विशिष्ट कालमर्यादा असते.

अशी हिशेबपत्रके तयार करण्यासाठी आधी संस्थेची हिशेबपुस्तके योग्यरीत्या ठेवणे आवश्यक असते. संस्थेला मिळालेला प्रत्येक पैसे आणि त्याचा केलेला विनियोग याचा काटेकोर हिशेब ठेवणे आवश्यक असते. संस्थेचे उत्पन्न कितीही कमी असले तरी या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करून चालत नाही.

२. ज्या ट्रस्टचे वार्षिक उत्पन्न रु. ५,०००/- पेक्षा जास्त असेल अशा प्रत्येक ट्रस्टला दरवर्षी २८ फेब्रुवारी आधी पुढील वर्षाचे अंदाजपत्रक तयार करून धर्मादाय आयुक्तांकडे सादर करावे लागते. खरे तर अंदाजपत्रक तयार करणे संस्थेच्या नियोजनाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचे असते.

- मिळालेल्या उत्पन्नापैकी किमान ८५% रक्कम त्याच वर्षी संस्थेच्या उद्दिष्टांवर (महसुली खर्च असो या भांडवली खर्च असो) प्रत्यक्ष रित्या वापरली गेली असली पाहिजे. जर एखाद्या वर्षात उत्पन्नाच्या ८५% पेक्षा कमी रक्कम वापरली गेली असेल तर कमी विनियोग झालेली रक्कम पुढील ५ वर्षात वापरता येऊ शकते परंतु त्यासाठी आयकर कायद्याच्या विहित नमुन्यातील फॉर्म १० भरून ती रक्कम विशिष्ट कारणासाठी नमूद करून त्याप्रमाणे ती रक्कम पुढील ५ वर्षात वापरता येऊ शकते. परंतु असा फॉर्म विशिष्ट कालमर्यादेत सादर करणे आवश्यक असते. हि रक्कम विनियोग करेपर्यंत कलम ११(५) मध्ये नमूद केलेल्या (ज्याबद्दल या लेखात स्वतंत्र तपशील दिला आहे) गुंतवणूक प्रकारात ठेवणे आवश्यक असते. जर ५ वर्षात असा विनियोग न केल्यास ती रक्कम ५ वर्षाअखेरीस करपात्र होते.
- ट्रस्टच्या उद्दिष्टांमध्ये बदल केल्यास त्यासाठी आयकर आयुक्तांची पूर्व परवानगी आवश्यक असते. अन्यथा कलम १२एबी प्रमाणपत्र रद्द होऊ शकते.
- दरवर्षी आयकर कायद्याखालील हिशेबांचे लेखा परीक्षण करून घेऊन तो अहवाल विहित कालमर्यादेपूर्वी सादर करावा लागतो.
- दरवर्षी आयकर विवरणपत्र फॉर्म आयटीआर ७ मध्ये विहित कालमर्यादेत सादर करणे बंधनकारक आहे.

३. ट्रस्टला देणग्या मिळवताना देणगीदारांना कर सवलत आवश्यक असल्यास कलम ८० जी खाली प्रमाणपत्र द्यावे लागते. त्याबद्दलचा उहापोह या लेखात इतरत्र केला आहे.

एकंदरीत ट्रस्टचे व्यवहार करताना वरील सर्व बाबींचा विचार करून त्या सर्व बाबींची पूर्तता करणे कितीही क्लिष्ट वाटले तरी अत्यावश्यक असते. या लेखात आधी नमूद केल्याप्रमाणे सरकारकडून सवलती घेताना विविध कायद्यांमधील तरतुदींची किंवा बंधनांची पूर्तता करणे अपरिहार्य असते.

मोठ्या ट्रस्टकडे मनुष्यबळ आणि इतर संसाधने उपलब्ध असल्यामुळे त्यांना सर्व तरतुदींचे पालन करणे सुलभ होते. परंतु छोट्या ट्रस्टकडे पुरेसा पैसा आणि पुरेसे मनुष्यबळ नसल्यामुळे सर्व तरतुदींची पूर्तता करणे काहीसे अवघड जाते. पण आता काही स्वयंसेवी संस्था छोट्या व मध्यम आकाराच्या ट्रस्टसाठी रास्त दरात या सर्व सेवा देत आहेत.

कायद्याचे अज्ञान ही कायद्याचे पालन न करण्याची सबब होऊ शकत नाही. यास्तव योग्य सल्लागारांकडून सल्ला घेऊन कारभार चालवणे हितावह असते. कोणत्याही ट्रस्टने स्वतःचे विश्वस्त आणि प्रत्यक्ष काम करणारे सेवक, कार्यकर्ते यांना ट्रस्टच्या एकंदरच सर्व व्यवहारांचे योग्य प्रशिक्षण द्यावे असा सल्ला मी देईन.

– सीए शशांक पत्की

७७६७८ १०३४९

shashank.patki@rediffmail.com

असे अभियान संपूर्ण देशात राबवण्यासाठी केंद्र स्तरावर स्वदेशी जागरण मंचाच्या मार्गदर्शनाखाली 'स्वावलंबी भारत' अभियानाला सुरूवात झाली. अनेक राष्ट्रप्रेमी संघटना त्यामधे सामील झाल्यावर अभियानाला वेग प्राप्त झाला. अखिल भारतीय विद्यार्थी परिषदेने अभियानाच्या भाव जागरणासाठी 'उद्यमिता यात्रेची' आखणी केली. त्या माध्यमातून लोक या अभियानाशी जोडले गेले. जोडल्या गेलेल्या व्यक्तीला, उद्योजकता परिचय वर्ग – आयडिया व्हॅलीडेशन – EDP प्रशिक्षण – प्रकल्प अहवाल – भांडवल उभारणी – व्यवसायात मार्गदर्शन अशा प्रत्येक टप्प्यावर सेवावर्धिनी जिल्हा मंडळाच्या माध्यमातून साथ देत असते.

हा विषय पश्चिम महाराष्ट्रापुरता मर्यादित न ठेवता संपूर्ण महाराष्ट्रात घेऊन जाण्याचा सेवावर्धिनीचा मानस आहे. त्यासाठी अन्य क्षेत्रात काम करण्यासाठी सेवाभावी सहयोगी संस्थेची आवश्यकता आहे. इच्छुक संस्थांनी सेवावर्धिनीशी संपर्क करावा. आगामी वर्ष २०३० पर्यंत बेरोजगारी समस्येचे निराकरण करण्यासाठी या अभियानात सहभागी व्हा!

विश्वस्तांनी बजेटिंगकडे कसे जायचे?

- सहयोगी प्रयत्न: अर्थसंकल्प प्रक्रियेमध्ये धर्मादाय संस्थेच्या विविध विभागांतील व्यक्तींचा समावेश असावा. निधी उभारणीपासून ते विनियोगापर्यंत, प्रत्येक कार्यसंघ अपेक्षित उत्पन्न आणि खर्चांबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करेल.
- ऐतिहासिक विश्लेषण: मागील आर्थिक पत्रकांचे पुनरावलोकन केल्याने मौल्यवान अंतर्दृष्टी मिळू शकते. गेल्या वर्षीचे वास्तविक विरुद्ध अर्थसंकल्पीय आकडे काय होते? अनपेक्षित खर्च किंवा निधीचा अचानक ओघ आला? हा डेटा वापरल्याने भविष्यातील अंदाजांसाठी एक भक्कम पाया मिळू शकतो.
- पुराणमतवादी अंदाज: उत्पन्नाचा अंदाज लावताना, विशेषत: देणग्यांमधून, पुराणमतवादी असणे शहाणपणाचे आहे. आर्थिक अडचणीत सापडण्यापेक्षा जास्त निधीचे सुखद आश्चर्य वाटणे चांगले.
- नियमित पुनरावलोकन: आर्थिक लँडस्केप स्थिर नाही, म्हणून बजेटचे नियमित पुनरावलोकन आवश्यक आहेत, जे विश्वस्तांना बदलत्या आर्थिक वास्तविकतेच्या प्रतिसादात समायोजन करण्यास अनुमती देतात.
- आकस्मिकता समाविष्ट करा: कितीही तपशीलवार असला तरीही, कोणतेही बजेट प्रत्येक खर्चाचा अंदाज लावू शकत नाही. अनपेक्षित खर्चासाठी अर्थसंकल्पातील काही भाग वाटप केल्याने अनपेक्षित आर्थिक आव्हानांपासून बचाव होऊ शकतो.
- तंत्रज्ञान वापरा: ना-नफा आणि धर्मादाय संस्थांसाठी तयार केलेले असंख्य लेखा आणि बजेट सॉफ्टवेअर आहेत. ही साधने अंदाजपत्रक प्रक्रिया सुव्यवस्थित करू शकतात, अंतर्दृष्टी देतात आणि अचूकतेमध्ये मदत करतात.
- बाह्य कौशल्य: आर्थिक तज्ञ किंवा धर्मादाय क्षेत्राशी परिचित असलेल्या लेखापालांशी सल्लामसलत करण्याचा विचार करा. ते अंतर्दृष्टी देऊ शकतात, संभाव्य तोटे ओळखू शकतात आणि सर्वोत्तम पद्धतींवर मार्गदर्शन देऊ शकतात.

३. कोणतीही स्थावर मालमत्ता विकत घेतली असल्यास त्याचे विवरण धर्मादाय आयुक्तांना सादर करणे गरजेचे असते. असे न केल्यास सादर मालमत्ता विकती वेळी किंवा गहाण ठेवते वेळी प्रॉब्लेम होऊ शकतो.

४. ट्रस्टला अगदी एक रुपया जरी कोणाहीकडून, अगदी विश्वस्तांकडून सुद्धा कर्ज रुपाने घ्यायचा असेल तरी त्यासाठी धर्मादाय आयुक्तांची पूर्व परवानगी घेणे अत्यावश्यक आहे. असे न केल्यास आयकर तरतुदींत झालेल्या बदलानुसार संस्थेचे १२एबी चे प्रमाणपत्रसुद्धा रद्द होऊ शकते.

५. संस्थेची स्वत:ची स्थावर मालमत्ता विकायची असेल, गहाण ठेवायची असेल किंवा दीर्घ मुदतीने भाडे तत्वावर द्यायची असेल तर अशा वेळी धर्मादाय आयुक्तांची पूर्व परवानगी घेणे अत्यावश्यक आहे.

आयकर कायदा :

१. जर ट्रस्टला स्वत:चे उत्पन्न करमाफ करून घ्यायचे असेल तर कलम १२एबी खाली आयकर खात्याकडून तसे प्रमाणपत्र मिळवणे आवश्यक असते. असे प्रमाणपत्र मिळवताना योग्य सल्लागारांकडून मार्गदर्शन घ्यावे जेणेकरून त्यामध्ये कोणती अडचण येणार नाही.

२. कलम १२एबी खाली प्रमाणपत्र मिळाल्यास संस्थेचे उत्पन्न करमाफीसाठी पात्र होण्यासाठी खालील बाबींची पूर्तता करणे गरजेचे असते.

४.० ओळख सेवावर्धिनीच्या वैविध्यपूर्ण प्रकल्पाची – स्वावलंबन अभियान

!! स्वावलंबी भारत अभियान !!

२४ मार्च २०२० ही तारीख कोणीच विसरु शकणार नाही. संपूर्ण देशात लॉकडाऊन लागू झाल्याचा दिवस. हातावर पोट असणारे हजारो श्रमिक "चला आपुल्या गावा चला" अशा मन:स्थितीत शहराकडून गावाकडे निघाले. घरी बसून दिवाणखान्यातल्या टीव्हीवरील दृश्य बघून थरकाप उडत होता. कोरोनाच्या रुपात एका जागतिक संकटाच्या विळख्यात सर्व जग पोळून निघत होते. भविष्यात काय वाढून ठेवलंय हे कोणीही ठामपणे सांगू शकत नव्हते. अशा काळात सेवावर्धिनीच्या कार्यकर्त्यांनी पश्चिम महाराष्ट्रातल्या गावागावात त्या काळातील सर्वात मोठा सर्व्हे करुन लोकांची मानसिकता जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. (५००० पेक्षा जास्त व्यक्ती) ऑनलाईन माध्यमातून संवाद आणि चर्चेअंती स्वावलंबी भारत अभियानाचा प्रारंभ झाला. गावातून शहराकडे जाण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे उपजीविकेचे मुख्य साधन. जर गावातच रोजगार निर्मिती होऊ शकली तर गावातून शहराकडे होणारे स्थलांतर कमी होऊ शकते असा विचार करुन अभियानाची आखणी करण्यात आली. व्यवसायाच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील रोजगार निर्मिती हे सूत्र डोळ्यापुढे ठेवून 'उद्योजकता परिचय वर्गाची' ऑनलाईन सुरुवात झाली. ३००० पेक्षा जास्त इच्छुकांनी याचा लाभ घेतला.

यातील काही जणांच्या डोक्यात उद्योजकतेचे बीज रोवले गेले. त्याला अंकुर फुटण्यासाठी 'दे आसरा' संस्थेच्या सहयोगाने आयडिया व्हॅलीडेशन सत्राची रचना सुरु झाली. 'दे आसरा' ही संस्था उद्योजकता आणि नव उद्योजक या विषयावर मार्गदर्शन करणारी नामांकित संस्था आहे.

स्वावलंबी भारत अभियानाच्या रचनेतून आलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला यशस्वी उद्योजक होईपर्यंत साथ देण्यासाठी सेवावर्धिनी कटिबद्ध आहे.

याच्या पुढील टप्पा म्हणजे EDP प्रशिक्षण म्हणजेच उद्योजकता विकास प्रशिक्षण (Entrepreneur Development Program). यासाठी या विषयातील तज्ञ मंडळींच्या मार्गदर्शनाखाली अभ्यासक्रमाची आखणी करुन सुरुवातीला ऑनलाईन पद्धतीने वर्ग घेण्यात आले.

प्रत्येक जिल्ह्यात आणि गावात गरजू व्यक्तींपर्यंत पोहोचण्यासाठी जिल्ह्यासाठी जिल्हा मंडळ स्थापन केले. या मंडळात सेवावर्धिनीचा पूर्णवेळ कार्यकर्ता, जिल्ह्यातील सामाजिक संस्था/संघटना आणि तज्ञ मंडळींचा सहभाग असतो. प्रत्येक जिल्हा मंडळाच्या मासिक आढावा बैठकीत महिन्याचे नियोजन आणि प्रभाव या विषयावर चर्चा होत असते. या विषयावर शाश्वत व्यवस्था निर्माण व्हावी आणि उद्योजकता विषयाला समर्पित केंद्र असावे यासाठी प्रत्येक जिल्ह्यातील नामवंत शैक्षणिक संस्थेसोबत सेवावर्धिनीने MOU करुन त्या संस्थेच्या सहयोगाने जिल्हा स्तरावर काम सुरु झाले.

९.० सेवाव्रती

९.१ संत गाडगे बाबा

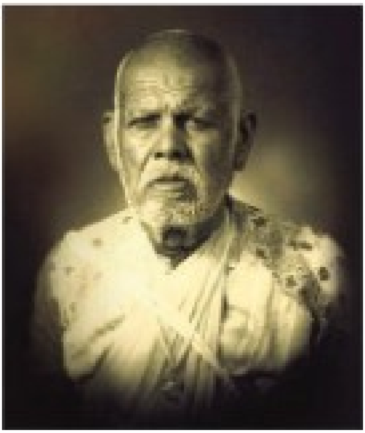

भारतीय संस्कृतीमध्ये संतांचे स्थान अनन्यसाधारण आहे वेळोवेळी निद्रिस्त होणाऱ्या समाजाला जागृत करून योग्य मार्गावर आणण्याचे काम सर्व संतांनी केलेले आढळते. संत केवळ मध्ययुगातच होते आणि आधुनिक काळात संत निर्माण होणे अशक्य आहे, अशी मांडणी करणाऱ्या समाजाला सणसणीत उत्तर देण्याचे कामही नंतरच्या काळातील अनेक संतांनी केलेले आहे. संत गाडगेबाबा हे त्यातीलच एक!

डेबुजी झिंगराजी जानोरकर या नावाने विदर्भातल्या अमरावती जिल्ह्यातील शेणगावी जन्मलेल्या या महापुरुषाला समाजाने गाडगेबाबा नाव दिले कारण फाटके कपडे घालून, हातात खराटा आणि गाडगे घेऊन सर्वत्र स्वच्छता करत फिरणारी ही अनन्यसाधारण व्यक्ती होती. सामाजिक जीवनात आपले वर्तन कसे निस्पृह असले पाहिजे, याचा आदर्श आपल्या वागण्यातून त्यांनी समाजासमोर ठेवला.

लहानपणापासूनच समाजाचे नेमके प्रश्न त्यांच्या ध्यानात आले. दारू पिणे, कर्ज काढून सण साजरे करणे, मोठेपणा मिरवणे, आपल्या खाण्यासाठी पशुहत्या करणे, माणसाला माणूस म्हणून वागणूक न देणे इत्यादी गोष्टी त्यांना खटकत राहिल्या. डेबुजी लहान असतानाच दारू पिण्यामुळे त्यांच्या वडिलांचे निधन झाले. त्यामुळे आई डेबुजींना घेऊन आपल्या भावाकडे राहायला आली. तेथे आईप्रमाणेच अतोनात कष्ट करून डेबुजींनी मामा-मामी आणि आजी-आजोबा यांना सुखात कसे ठेवता येईल, याकडे लक्ष दिले. शेतकऱ्याच्या दुःखाचे मूळ कारण उत्पन्नाची कमतरता आणि रोखीचा अभाव आहे, हे त्यांनी ओळखले. त्यामुळेच सावकाराच्या पाशात शेतकऱ्याची जमीन अडकली जाऊ नये यासाठी त्यांनी प्रयत्न केले. जीवन जगताना आलेल्या अडचणींना कसे सामोरे जायचे याबद्दल झालेल्या सामाजिक संभ्रमाविषयी डेबुजी विचार करत राहिले. त्यातून त्यांना समाजाच्या विकासाची दिशा सापडली. त्यामुळेच आपल्या मुलीच्या जन्मानंतर आनंद व्यक्त करण्यासाठी समाजातील पुरुष मंडळींना दारू पाजण्याला डेबुजींनी विरोध केला. कर्ज काढून सण साजरे करायचे नाहीत आणि दारू प्यायची नाही, या तत्त्वांवर ते ठाम राहिले.

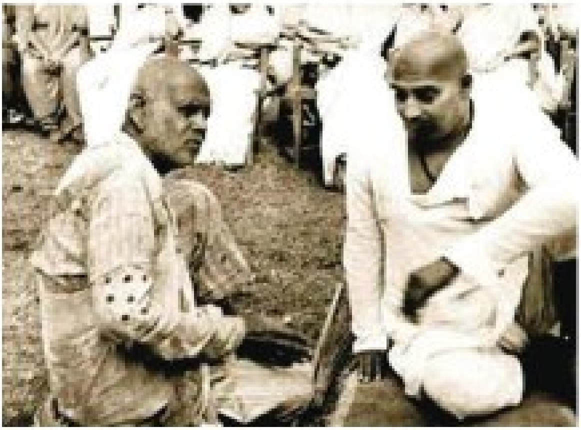

आपल्या जीवनाचा आपल्या जन्माचा नेमका हेतू काय, याचा शोध ते घेऊ लागले. या शोधात त्यांच्या काही सत्पुरुषांच्या भेटी झाल्या आणि मग एक खरा मार्गदर्शक त्यांना भेटला. तुकोबांप्रमाणे त्या सद्गुरूंच्या सहवासात त्यांना आपल्या जीवनाचा अर्थ कळाला. त्यातून एका रात्री डेबूजींनी आपले चांगले कपडे उतरवले, चिरगुटे घातली, गाडगे घेतले आणि घरातून निघाले, ते कायमचेच. समाजाच्या उद्धारासाठी डेबूजींचा गाडगेबाबा होण्यासाठी!

पुढे गावोगाव भटकत जाऊन स्वच्छता करणे, भाकरी मागून खाणे, एका गावी जास्त काळ न राहणे, कुठेही स्वतःला भावनिक दृष्ट्या गुंतवून न घेणे अशी विरक्त आणि तरीही समाजाच्या उद्धारासाठी तळमळणारी वृत्ती त्यांनी कायम ठेवली. संवादाच्या माध्यमातून रंगणाऱ्या कीर्तनाच्या रुपाने समाजाला चांगल्या मार्गावर नेण्याचे काम त्यांनी आयुष्यभर केले. उत्तम आवाजात अभंग गाणारे गाडगेबाबा सर्वांना आपोआपच आकृष्ट करून घेत. या आकर्षणातून त्यांच्या कीर्तनाला भरपूर गर्दी जमू लागली आणि समाजात सुधारणांची एक मालिकाच सुरु झाली.

गावागावांतून तीर्थक्षेत्रांना जाणारी मंडळी, त्यांचे तिथे होणारे हाल पाहून गाडगेबाबांनी ठिकठिकाणी धर्मशाळा उभ्या करण्याचा सपाटाच लावला. त्यांच्यामुळेच आज महाराष्ट्रातल्या सर्व तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी धर्मशाळा उभ्या राहिल्या आहेत. (यामध्ये तत्कालीन समजुतींप्रमाणे काही जातींच्याही धर्मशाळा आहेत तर काही धर्मशाळा या सर्वांसाठी आहेत.)

ईश्वर कर्मकांडात नाही तर समाजसेवेत आहे, हे ठामपणे सांगणारा, पशुहत्या करू नका, दारू पिऊ नका, कर्ज काढून सण-लग्नसमारंभ साजरे करू नका, स्वतः स्वच्छ रहा आणि आपला परिसरही स्वच्छ ठेवा, सर्व मुला-मुलींना शिकवा, कोणालाही अडाणी ठेवू नका असं मार्गदर्शन करणारा हा आधुनिक काळातील संत खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्राच्या आधुनिकतेचा जनक आहे. त्यामुळेच ग्रामस्वच्छता अभियानाला त्यांचे नाव देण्याचे औचित्य महाराष्ट्र शासनाने सांभाळले आहे, ही अतिशय उत्तम कृती आहे.

सेवा तरंग 2.0

संपादक मंडळ

श्री. सोमदत्त पटवर्धन – कार्यवाह

श्री. विक्रम पंडित – कार्यकारिणी सदस्य

सौ. गिरीजा सिरशीकर – प्रकल्प व्यवस्थापक

आमोद काटीकर – प्रकल्प अधिकारी

विशेष सहाय्य

श्री. प्रमोद कुलकर्णी

श्री. आशिष कुवळेकर

श्री. विनायक करमरकर

श्री. संदीप शौचे

सेवावर्धिनी

एक विश्वासार्ह सहकारी

५.२ डॉ. बिंदेश्वर पाठक

डॉ. बिंदेश्वर पाठक – स्वच्छतेच्या संकल्पातून सामाजिक समतेचा वारसा जपणारे सुधारक

डॉ. बिंदेश्वर पाठक यांचा जन्म २ एप्रिल १९४३ रोजी बिहार राज्यातील वैशाली जिल्ह्यातील रामपूर या गावी एका ब्राह्मण कुटुंबात झाला. ते अवघ्या सहा वर्षांचे असताना त्यांनी एका सफाई कामगार महिलेला स्पर्श केल्यामुळे त्यांच्या आजीने त्यांना शिक्षा केली होती. या घटनेचा खोलवर परिणाम त्यांच्या बालमनावर झाला. त्याकाळी महिलांना उघड्यावर शौचास जावे लागत असे. हाताने मैला स्वच्छ करणे आणि उघड्यावर शौचास जाणे ह्या समस्या समाजात रूढ होत्या. त्यांचे वडीलोपार्जित घर नऊ खोल्यांचे होते. परंतू घरात शौचालय नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या घरातील महिलांनासुद्धा सूर्योदयापूर्वी उघड्यावर शौचास जावे लागत असे. हे पाहून डॉ. पाठक यांचे बालमन अस्वस्थ झाले. त्यामुळे स्वच्छता व उघड्यावर शौचास जाणे. ह्या दोन्ही विषयांवर काम करण्याचा संकल्प त्यांनी बालपणीच केला होता.

तारुण्यात पदार्पण केल्यानंतर डॉ. पाठक यांना महिलांना दिली जाणारी दुय्यम वागणूक, मैला साफ करण्याचे काम करण्यामुळे सफाई कामगारांशी केला जाणारा जातीभेद, त्यांचा आत्मसन्मान व आरोग्याच्या समस्या, त्याचप्रमाणे उघड्यावर शौचास जाण्यामुळे स्त्रियांना करावा लागत असलेला अनेक समस्यांचा सामना, एक स्त्री म्हणून आत्मसन्मानाला बाधा लागणारी मूलभूती आणि स्त्रियांना अनेक जीवघेण्या आजारांचा करावा लागत असलेला सामना; इत्यादी समस्यांनी अस्वस्थ केले. या सर्व समस्यांचा डॉ. बिंदेश्वर पाठक यांनी अतिशय संवेदनशीलपणे सखोल अभ्यास व निरीक्षण केले.

डॉ. पाठक यांचे कुटुंबीय त्यांच्या कामावर नाखुष होते. विशेषत: त्यांच्या वडीलांनी तीव्र विरोध दर्शवत खूप संताप व्यक्त केला. त्याशिवाय त्यांच्या सासऱ्यांनी सुद्धा अतिशय वाईट शब्दात त्यांची अवहेलना केली. सासरे म्हणाले, मला तुझे तोंड बघायची इच्छा नाही. तू माझ्या मुलीचे आयुष्य उध्वस्त केलेस. लोक मला विचारतात तुझा जावई काय काम करतो ? मी त्यांना काय उत्तर देऊ ? मला सांगताना लाज वाटते. एवढी निर्भत्सना सहन करूनही डॉ. पाठक हे आपल्या निर्धारावर ठाम राहीले. त्याउलट त्यांनी आपल्या सामाजिक कार्यावर अधिक लक्ष केंद्रित केले.

डॉ. पाठक हे आपल्या संकल्पपूर्तीकडे वाटचाल करत असताना त्यांनी बनारस हिंदू विद्यापीठातून समाजशास्त्राची पदवी संपादन केली. १९८० मध्ये त्यांनी पाटणा विद्यापीठातून पदव्युत्तर पदवी प्राप्त केली. १९८५ मध्ये त्यांनी संशोधनाच्या क्षेत्रात सर्वोच्च समजली जाणारी पी.एच.डी. ही पदवीही प्राप्त केली. 'भंगी मुक्ती आणि स्वच्छतेसाठी सर्व उपलब्ध संसाधने' हा त्यांच्या संशोधनाचा विषय होता. दरम्यान त्यांना १९६८–६९ मध्ये बिहार गांधी जन्मशताब्दी उत्सव समितीमध्ये काम करण्याची संधी मिळाली.

६.० सेवावार्ता – संस्थांसाठी महत्वाचे

प्रति,
मा. संस्था प्रतिनिधी,

सस्नेह नमस्कार !

सेवावर्धिनीच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षाच्या निमित्ताने गतवर्षी 'सेवा तरंग' या दोन दिवसीय परिषदेचे आयोजन केले होते. यात राज्यभरातून २५० पेक्षा अधिक सेवाभावी संस्थांचा उत्स्फूर्त प्रतिसाद मिळाला आणि मिळालेल्या प्रतिक्रियांतून संस्थांच्या वार्षिक एकत्रीकरणाची गरज लक्षात आली. याचा पाठपुरावा म्हणून सेवा तरंग २.० या प्रकल्पाचे आयोजन केले आहे. या प्रकल्पांतर्गत सेवाभावी संस्थांसाठी, रविवार, १७ मार्च २०२४ रोजी एक दिवसीय 'सेवा तरंग २' या कार्यशाळेचे आयोजन करित आहोत.

कार्यशाळेत दोन प्रात्यक्षिक प्रशिक्षणे– प्रकल्प प्रस्ताव लेखन, संस्था मूल्यमापन व एक चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले आहे. कार्यशाळेत सहभागी होण्यासाठी पूर्व नोंदणी आवश्यक आहे.

कार्यशाळेची माहिती पुढीलप्रमाणे

सेवा तरंग २

स्थळ : BAIF सेमिनार सभागृह, वारजे, पुणे

दिनांक : रविवार, १७ मार्च २०२४

वेळ : सकाळी ०९:०० ते ६:००

शुल्क : रु. १००/ – प्रतिव्यक्ती. (कार्यशाळा शुल्क, न्याहरी, जेवण आणि २ चहा समाविष्ट)

(एका संस्थेचे कमाल २ प्रतिनिधी उपस्थित राहू शकतील)

नोंदणीचा अंतिम दिनांक: २९ फेब्रुवारी २०२४

नोंदणीसाठी लिंक: https://forms.gle/fDgff3AoXw4wf1xg8

आपण या कार्यशाळेत सहभागी होऊन प्रशिक्षणाचा लाभ घ्यावा ही नम्र विनंती.

अधिक माहितीसाठी संपर्क:

ईमेल: contact@sevavardhini.org

दूरभाष: ८७६७५ २९६१७, ९८३४२ ४९७०५

एक आठवण: येत्या आर्थिक वर्षासाठीचे अंदाजपत्रक सर्व संस्थांनी धर्मादाय आयुक्तांकडे फेब्रुवारी अखेर पर्यंत सादर करणे आवश्यक आहे.

समितीने डॉ. पाठक यांच्या अभ्यासाचा व सामाजिक जाणिवेचा आवाका लक्षात घेऊन त्यांना सुरक्षित व परवडणारे शौचालय तंत्रज्ञान विकसित करण्यावर भर देण्याची जबाबदारी सोपवली. ही जबाबदारी डॉ. पाठक यांच्यासाठी मोठा प्रेरणास्रोत ठरली. आणि १९७० मध्ये डॉ. पाठक यांनी "सुलभ इंटरनॅशनल" या सामाजिक सेवाभावी संस्थेची स्थापना केली. या संस्थेच्या माध्यमातून दोन पीट फ्लश शौचालय विकसित करण्यात आले. त्याची दखल जागतिक पातळीवर घेण्यात आली. तत्कालीन समाजात एका उच्चविद्याविभूषित, श्रीमंत व उच्चवर्णीय तरुणाने हे सर्व करणे इतके सोपे नव्हते. परंतु डॉ. पाठक यांनी जे-जे कठीण होते, ते-ते सर्व आव्हान म्हणून स्विकारले व पूर्णत्वासही नेले. हे सर्व करत असताना त्यांनी आपल्या आयुष्याला नवी दिशाही दिली. त्यांनी स्वच्छता व आरोग्य क्षेत्रात केलेली जागृती अभूतपूर्व होती.

डॉ. बिंदेश्वर पाठक हे गांधीवादी सामाजिक कार्यकर्ते म्हणून भारतीयांना परिचित आहेत. त्याचप्रमाणे पर्यावरण, मानवी हक्क, मैला व्यवस्थापन, अपारंपारीक उर्जा, आणि सामाजिक व्यवस्थापन या क्षेत्रात कार्यरत असलेल्या "सुलभ इंटरनॅशनल" या संस्थेचे संस्थापक म्हणूनही त्यांची जगभर ख्याती आहे.

या स्वच्छतेच्या चळवळीला गतिमान करण्यासाठी डॉ. पाठक यांना अनेकवेळा सामाजिक दुष्टाईचा सामना करावा लागला. तरीही ते डगमगले नाही. त्याउलट त्यांनी दृढ निश्चयाने आपली सामाजिक चळवळ जोमाने पुढे नेली.

डॉ. बिंदेश्वर पाठक यांचे कार्य स्वच्छता आणि आरोग्य क्षेत्रात अग्रेसर मानले जाते. त्यांच्या कार्याची राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दखल घेऊन त्यांच्या कार्याचे कौतुक करून त्यांना अनेक पुरस्कारांनी सन्मानित करण्यात आले आहे. १९९१ साली भारत सरकारने त्यांना "पद्मभूषण" हा पुरस्कार देऊन सन्मानित केले. तसेच २००३ साली जागतिक पातळीवरील ५०० सुप्रसिद्ध समाजसेवकांपैकी एक समाज सेवक म्हणूनही त्यांचा व त्यांच्या समाजाभिमुख कार्यांचा गौरव करण्यात आला. त्याचबरोबर शेती क्षेत्रातील त्यांच्या भरीव कार्यासाठी त्यांना प्रियदर्शनी पुरस्कार व दुबई आंतरराष्ट्रीय पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले. त्याचप्रमाणे २००९ साली इंटरनॅशनल रिन्यूएबल एनर्जी ऑर्गनायझेशन तर्फे 'रिन्यूएबल एनर्जी अवार्ड' प्रदान करण्यात आला. तसेच त्यांना भारत सरकार तर्फे स्व. इंदिरा गांधी पुरस्कारानेही सन्मानित करण्यात आले. यावर्षीच प्रजासत्ताक दिनानिमित्ताने त्यांना मरणोत्तर 'पद्मविभूषण' पुरस्कार जाहीर करण्यात आला आहे.

आज "सुलभ इंटरनॅशनल" या संस्थेने जागतिक पातळीवर स्वच्छतेच्या क्षेत्रात आपले स्थान निश्चित केले आहे. गंध रहीत शौचालय व प्रवेश योग्य शौचालयाचे सुलभ तंत्रज्ञान भारतासह अनेक विकसनशील देशांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर वापरले जाते. सुलभ शौचालयातील कचऱ्याचा खत म्हणून वापर करण्यासही संस्थेतर्फे प्रोत्साहन दिले जाते. संस्थेच्या माध्यमातून मानवी हक्क, पर्यावरण, स्वच्छता, उर्जेचे अपारंपारीक स्रोत, आणि शिक्षणाद्वारे सामाजिक बदल इत्यादी विषयांवर सुमारे पन्नास हजार स्वयंसेवक समर्पित भावनेने काम करीत आहेत. यातच डॉ. बिंदेश्वर पाठक यांच्या महान कार्याचे गमक सामावलेले आहे.

अशा ह्या अवलिया समाज सुधारकाने १५ ऑगस्ट २०२३ रोजी वयाच्या ८० व्या वर्षी जगाचा निरोप घेतला. अखिल भारतीय आयुर्विज्ञान संस्था, दिल्ली येथे हृदयविकाराच्या झटक्याने त्यांचे निधन झाले.

आज डॉ. बिंदेश्वर पाठक हे हयात नसले, तरी देशासाठी व समाज परिवर्तनासाठी त्यांनी दिलेले योगदान नव्या पिढीला प्रेरीत करत राहील. आणि त्यांच्या समाजाभिमुख कार्याच्या रुपाने त्यांनी सुरु केलेली सामाजिक चळवळ गतिमान होत राहील.

- संपादन: तात्याजी पवार, सेवावर्धिनी